

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Милија СТАНИЋ

(Београд)

ПОРЕКЛО ГЛАСА Ђ У РЕЧИМА УЂАТИ, КОБИ И СЛ.

У ускочком говору постоји једна доста мутна гласовна појава. Наиме, поред *узјајџи* (< узяхати), у овом говору постоји и инф. *уђајџи* и његови облици: *уђашиџ* итд. (поред *узјашиџ*), *уђаши* итд. (поред *узјаши*), *уђаџ* итд. (поред *узјаџ*), *уђаћу* итд. (поред *узјаћу*), *уђџ* (поред *узјџ*) итд. Поред нејотоване форме *кџји* (не постоји *кџји*) постоји и облик *кџји*, *-а*, *-џ*. Ја бих овамо сврстао и речи као *ђаји* (вилице), *ражђајџи* (исп. *разјајџи*) и сл.; наиме, сматрам да и овде глас *ђ* стоји према *зј*: *зјапи, разјапити (> *ражђајџи*).

О облицима *узјајџи* и *кџји* нема шта да се каже, тј. они су саввим јасни. Али откуд глас *ђ* место секвенције *зј*? Изгледа — формално, наоко — да се група *зј* претворила у *ђ*: *узјајџи* : *уђајџи*, *козји* : *кођи*, **зјаји* : *ђаји*, *разјајџи* (одн. разјапити): *ражђајџи*. Али је то најобичнији привид. Мислим да се са сигурношћу може рећи да ово *ђ* није настало у простом процесу најновијег јотовања (*зј* > *ђ*).

Ову појаву не срећамо само у ускочком говору, већ и у неким другим говорима, првенствено у југозападним крајевима. Тако Д. Вушовић (*Диалект Источне Херцеговине*, СДЗБ III, 17) има: *уђајџи*, *уђајџи*, па и аналошко *ђајџи*, *ђајџи*, *ђајао*, *ђајџе*, и још даље *Ђајџо* (према *Јајџо*). У Ј. Вуковића (*Говор Пиве и Дробњака*, Београд, 1940, 45—46) налазимо: *кџји*, *уђајџи*, *уђџ*, *уђашиџ*, *уђаџ* итд. Код А. Пеца (*Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, 64) стоји: *уђахајџи*, *уђаши*. П. Ивић (*О говору Галијољских Срба*, СДЗБ XII, 285) наводи: *ђаши*, *уђашиџ*, *уђашиџ*, *уђашиџ*. И у Крушевцу се сусреће ово *ђ*: *уђанем*, *уђани*, *уђано* (А. Пецо, ор. cit., 64). Л. Вујовић (*Мрковићки говор*, СДЗБ XVIII, 194) има: *Кџџак*, *Кџџаком* поред *Кџџак* и *Кџџак*.

На њу, ову појаву, наилазимо и у књижевним и другим списима:

1. Ко ће сваки час сјајивати и *уђајивајџи* (Ристо Т. Невесињац—Пророковић, Од једног крвника другоме, Београд, 1904, стр. 48). — Прекрсти се. *Уђа*. Рече свима збогом; отиште коња и за трен ока га нестане (Г. Церовић, Босанска вила, 1906, 67). — Не умију љуцки *уђајџи* (Никац од Ровина, Ђетићи ван парламента, Њујорк, 112). — Оно дијете *уђа* на коња (из околне Пљеваља, Бос. вила, 1893, 290). — *Уђаха* је за се на дората (И., 1902, 403). — Па на гола коња *уђахао* (Н. Шаулић, Срп. нар. пјесме, 1936, 112). — На добра је коња *уђахаше* (И., 157). — Она куга *уђахала* нам за врат (Св. Ђоровић, Цел. дела, III, 24). — *Уђаши* га мало (И., II, 395). — Она *уђаха* коња (Бос. вила, 1891, 149). — *Уђаши* на ме (И., 1893, 290).

У грађи Института за српскохрватски језик, из које је узет наведени материјал, налази се и *уђајџи*, trans. за *узјахајџи*, у збирци речи из Драгачева, коју је скупио Ранко Ковачевић.

2. *Разђајџи* се каже кад неко смејући се отвори много уста, нпр. Шта си *разђајџио* толико?! (збирка речи Уроша Ружичића у грађи Инст. за срп.-хрв. јез.). — Шта си ту *разђајџио* те виличине па зјаш као вук (збирка речи Ј. Богдановића, из Лике, Rječnik JAZU s.v. razjariti. — Како ли ће говорити кад су саме мјешине, те се 'нако *разђајџиле* (у Босни, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, 6, 150).

3. У Rječniku JAZU забележена је реч *кођа* (Ф. Курелец, *Dom. Živ.*, 38) — име козе. У ускочком говору постоји та реч, али не за козу (коза у Ускоцима има, усталом, мало, доле у Тушпињи, али не и по планинама, где се гаје овце), већ као апелатив и име за овцу повијених рогова, као у козе.

У речницима српскохрватског језика (Вуковом, Ристић—Кангргином, Елезовићевом, Бенешаћевом, у Речнику Матице српске и Матице хрватске и др.) нема ових речи, сем у Rječniku JAZU, што је већ поменуто.

Једна мања анкета коју сам извршио међу сарадницима Института за српскохрватски језик није много проширила наведене границе ове појаве. Интересантно је да се на падинама Маљена и Сувобора каже *кдџџи* (*кдџџи лџи*) место *козџи*, а тако и у Требињу, што је већ појмљивије. Мирослав Николић, асистент Института, вели да се облици *уђајџи*, *уђо*, *уђала* и сл. могу срести на теренима Ивањица—Ариље — Златибор, али не и облик *кођи*.

У Рјечнику JAZU се за *разћаићи* наводи презент *разћаићим*, с таквим акцентом (у Ускоцима: *ражћаићим*), затим се каже: да је то перфективни глагол, да значи: *расићворићи*, *разјаићи*, да је сложен од *раз* и *ћаићи* („ali prostome glagolu nema potvrde“), претпоставља се да је истог порекла као и *јаићи* (али се под овом речју не даје објашњење њеног постанка) и, најзад, да је правилно *ражћаићи*, а не *разћаићи* (у Ускоцима је, као што је већ речено, *ражћаићи*).

Словенски језици не знају за ову појаву:

руски: *козий* (козји), *сесѣѣ верхом* (узјахати), *раскрыѣѣ*, *разинуѣѣ* (*роѣ*) (разјапити);

пољски: *kozi* (чит. *коѣси*), *wsiaść na konia*, *rozewrzeć*, *rozdziawić* (*raszszze*);

чешки: *kozí*, *vsednort na koně*, *rozevřiti*; итд.

Као што је већ речено, поставља се питање: откуд овде ово *ћ*?

Наши су дијалектолози покушавали да одговоре на то питање, тј. да објасне порекло тог *ћ*.

Говорећи о природи гласова *и* и *ѣ*, Д. Вушовић (ор. cit., 16—17) вели да му изгледа да се ти звукови изговарају где и африкате *ћ* и *ђ*, што Милетић (*Црмнички говор*, СДЗБ IX, 133) пориче, да прву компоненту њихову чини импловивно *ś* (*ś* односно *š*, *ž*), а други део као да је фрикативан елемент који се налази у *ћ* и *ђ*. Због тога он и мисли да би се тако могао објаснити глас *ћ* у облицима *ућаићи*, *коћи* и сл.; по њему, глас *ћ* је ту дериват гласа *ś* (тј. *ѣ*): изгубљен први, импловивни, меки део, а други — фрикативни добио већу палаталност.

Ј. Вуковић (ор. cit., 46) не прихвата Вушовићево решење, већ појаву *коћи* објашњава аналошки: *говећи* — *коћи* (*говеће месо* — *коће месо*), док у појави *ућаићи* претпоставља развијање интергласовног експловивног елемента између префикса *уз* и основе *јаићи* (*удзјаићи*), при чему је, после метатезе звукова *з* и *д*, формирања гласа типа *s* (дз) и губљења осећања префиксалности, јотовањем гласа *s* добијен глас *ћ*.

За ускочки говор важи оно што и за пивско-дробњачки, тј. група *зј* у случајевима као *узјаићи* и *козји* није дала *ѣ* (нема: *уѣјаићи* и *коѣси*; у Пеца, ор. cit., 64 — постоји *уѣахаићи*, а *коѣси* у више говора), већ су ти облици остали као такви, тј. са неизвршеним јотовањем (у оваквим случајевима јотовање се не врши у ускочком говору: *изједна*, *изједначићи* и сл.), или имају глас *ћ* у себи: *ућаићи* и *кдђи*. Одатле је јасно да се, пошто у овом случају у ускочком говору није дошло до формирања гласа *ѣ*, Вушовићево објашњење мора одмах одбацити за прилике у овом, ускочком, говору. Што се тиче Вуковићевих схватања, док би

се још могло прихватити његово мишљење да је *коћи* настало према *говећи*, дотле се његове претпоставке и закључци у вези са објашњењем облика *ућаићи*, иако, с једне стране, поседују неке елементе убедљивости, не могу, с друге стране, бар ја тако мислим, узети као дефинитивно решење овог тамног питања. А. Пецо, из чије се стилизације може закључити да се Вушовићеви и Вуковићеви погледи у овом питању поклапају, а што, као што видесмо, није случај, вели: „чини ми се да је овде пресудну улогу имала аналогија“ (ор. cit., 64). Не каже која је то аналогија, тј. према чему је, према којем облику настао глас *ћ* у *ућаићи*. Мислим да нема научног оправдања Пецино увођење екавског говора у ово питање, сем ако се не би узело да је глас *ћ* — с обзиром на појаве као *ђевојка*, *ћед* итд., па према томе и *ућаићи* — једна од карактеристика наших југозападних штокавских говора у односу на наше екавске, тј. источне крајеве, који у тим позицијама имају глас *д* (*девојка*, *дед* итд.).

У случају Вујовићева примера *Козјак* — *Козћак* могла би се помињати појава *ћ* : *ј* (*госиоћа* : *госиоја*), али то није могуће рећи за *козји* јер бисмо добили *козји* (што не постоји), а не *коћи*. Мислим да се и помисао на однос *гоћ* — *гој*, у који би се евентуално аналошки могли уплести случајеви као: *ућаићи* — *иојаићи*, мора одбацити јер допушта сасвим неограничено и свестрано дејство аналогије, што у ствари није случај. У овој светлости ваљало би, мислим, посматрати и оне појаве које сам већ навео: *разћаићи* — *разјћаићи* — *разјаићи* — *јаићи*.

Биће од интереса да овде изнесем и схватања М. Пешикана која ми је саопштио приликом читања мог рукописа „Ускочки говор“.

У свему овом тамном питању може се као сигурније констатовати ово:

— напоредност *коћи* — *ућаићи* са *козји* — *узјаићи* најлакше је објаснити ако ове друге варијанте сматрамо обновљеним под утицајем аналогије (која има доста подстицаја: *изјаићи*, *изједначићи* итд.), а ако ликове са *ћ* сматрамо старијима;

— није добро објашњавати *коћи* и *ућаићи* на два начина, јер је то, очигледно, иста појава;

— мало је вероватна аналогија *коћи* према усамљеном *говећи*, али чак и да је прихватимо, лик *ућаићи* необјашњив је аналогијом — према томе морамо у томе видети фонетску појаву;

— ако је тако, онда је у Ускоцима ситуација оваква: кад се јотује, *з* се јотује двојако: *з* + етим. *ј* = *ћ*, *з* + *ј* од *јата* = *џ*;

— могло би се помишљати да се у томе огледа хронолошка разлика (ранији резултат јотовања еволуирао у *ћ*, млађи се задржао на

фази *јс*), или пак негдашња разлика у артикулацији етимолошког и јатовског *ј* (енергичнији изговор условљава *ћ*, а пасивнији *јс*);

— сигурно је да су примери јотовања з сувише малобројни, тако да нису могли створити свест о активној алтернацији сугласника, каква је, рецимо, *ӣ* : *ћ* (*ле̄ишо* : *лећела*, *йрӯи* : *йруће* итд.), па је отуда могло доћи до знатнијег нарушавања односа и шаренила у говорима.

Треба, ипак, признати да у свему овоме (у питању порекла гласа *ћ* у речима *коћи*, *уђаји* и сл.) има доста нејасног и хипотетичног.

Може бити да ће неко, кад прочита овај чланак, рећи да га није требало ни писати кад већ нема решења проблема. Можда. Међутим, моја намера, кад сам приступио писању овог чланка, није била да га (овај проблем) решим, већ да га, прво, поставим пред науку и, друго, да пружим што више чињеница које би могле послужити за његово решење. А и то је корисно.